

let végrehajtását előkészítik. 1917-ben külföldről tér haza Oroszországba és a Kerenszkij kormány Észak-Oroszország polgári közigazgatásának teljes hatalmu vezetésével bízza meg. Ebben a minőségében elszánt és elkésredett küzdelmet folytat a forradalmi tanácsok és forradalmi hadsereg ellen. A bolsevikiek győzelme után külföldre menekül, majd Palesztinába megy. Mint a vizi-erőművek szakembere tervet készít egész Palesztinát behálózó elektromos erőművek létesítésére, amit angol-zsidó pénzesoportok finanszírozása mellett valósít meg. A Zs. N. T. elnökeként már az első napokban bizonyosságot szolgáltat amellett, hogy meg vannak a képességei az „osztálybéke“ megteremtéséhez, ami nyilvánvalóan a munkáspártok szocialista célzatainak további mérséklését feltételezi. (A várható politikai eltolódás a jobboldal irányában viszont kikerülhetetlenül magában hordja a arab-zsidó ellentéteknek — egy későbbi időpontban — szélesebb arányokban való jelentkezését.)

A terror szünetelése, az arab-zsidó megbékélés és a zsidó egységfront következtében Palesztinában ezidőszert tehát általános a kiengesztelődés angolok, arabok és zsidók között. Ezt a nemzet- és osztályközi összhangot csak a sűrű munkanélküli tüntetések és bérharc-szándékok zavarják, de éppen ezek a viszás tünetek teszik fokozott mértékben jelentőssé Ruthenberg szerepét a politikai és közgazdasági élet átszervezése és megerősítése tekintetében.

A keleti „hadszíntér“ békéjének tartósságát az érintett eredők világosan kijelölik. (*Robotos Imre*)

SZEMLE, BÍRÁLATOK

A FRANCIA LÉLEK 4. SZÁMU MÉRNÖKE

(Szélgjegyzetek J. Green Naplójához)

1.

A szellemi emberek valószínűleg mindig az u. n. átmeneti korokban érezték legerősebben a szükségét, hogy nap-nap után szembesítsék egyéniségüket étellel s világgal. A naplóvezetés lelki kényszerét egy Saint-Simonnál éppugy érezni, mint ideges napjaink nem egy kisebb veretű egyéniségénél. Amikor lebukó történelmi és társadalmi szisztémákkal együtt bomlanak a gondolatrendszerek, amikor bizonyos világokkal együtt töredeznek a világképek, akkor az egyéniség is kifordul tengelyéből. Innen az alkotóember egyensúlykeresése, innen a törekvés egy szellemi vagy erkölcsi epicentrum felfedezésére (mintha ezzel meg lehetne állítani a földrendést!...) A naplódivat mindig az én bomlására mutat s ezért *par excellence* erkölcsi tünet.

Ez ördögös műfaj körül egész sereg tévhit és babona képződött. Beteges önmegmutatási szándékot, exhibicionista hajlamokat szimatolnak a naplóíróknál, holott inkább az önrevízió vagy önretouche démona hajtja őket, mint az önmegmutatásé. Csak látszólag paradoxon azt mondani, hogy a napló-forma fékezi az önleplezéseket. Valójában nincs még műfaj, mely jobban csábítaná az író-t a neki fontos dolgok elhallgatására.

André Gide így jellemzi híres Naplóját: „Halvaszületett cikkeim temetője . . .“

Ez a keserű megjegyzés egyáltalán nem vonatkozhatnék Julien Green *Journal*-jának nemrég megjelent II. kötetére. (Plon kiadó.) Nem tudok még írót, aki oly kevéssé „zsurnaliszta“, vagyis annyira programtalan és annyira felette áll a parlagi értelemben vett aktualitásnak, mint éppen Green. (Ezzel nem akarom azt állítani, hogy Green korszerűtlen s mégcsak azt sem, hogy elefántcsonttoronyba zárkózik. Sőt. Ő a legmaibb francia író, és aktualitás-ellenessége csak mégjobban hangsúlyozza maiságát. Mert ne feledjünk, az aktualitás nem jelenti szükségképpen a korszerűt, ellenkezőleg: a történelmi értelmezett korszerűség mindig kizár egyfajta aktualitást!)

Akik ezt nem akarják tudomásul venni, azokat sérthetik vagy megdökkenthetik Green ilyenfajta vallomásai: „Olvastam *Sri Ramakrishna Evangéliumát*. Remek részletek vannak benne a személyes meg a személytelen istenről. Mennyivel fontosabbnak tartom ezt, mint az angol-olasz elbentétet!“

Akik Greennek e fajta feljegyzéseiben értéktételt — pláne: végleges értéktételt — akarnak látni, akik „véglegességi komplexummal“ közelednek az *Adrienne Mesurat* szerzőjéhez, azokat csak eltanácsolhatom a Napló olvasásától.

2.

Ha a *Journal* első kötetének egyik fő érdekessége az volt, hogy a szó pozitív vonatkozásaiban apolitikus író tisztázta benne viszonyát a politikumhoz, — a második kötet igen szegény a napipolitikai eseményekre való utalásban. Ez a hiány azonban nem az érdeklődés hiánya, hanem szándékos, célzatos. „Aki mindennek ellenére dolgozni akar, annak némileg el kell felejtene az európai politika megrázkódtatásait.“ — írja Green a második kötet előszavában. Ha ez a megállapítás kötelező írói magatartást akarna körvonalazni, akkor perbe kellene szállni vele, de ha csak keserű korvalóságot akar jellemezni, úgy kénytelenek vagyunk a szerzőnek igazat adni: A múlt évi szeptemberi napok lázában egy írói oeuvre sem gazdagodott. S ha már itt tartunk, írjuk ide, amit Green ezekben a napokban érzett:

„Október 2. — Nem jegyeztem fel a legutóbbi tíz nap részleteit. Ha minden elveszett, mondtam magamban, mire jó ez? Párizsba akkor érkeztem vissza, amikor minden a legrosszabbul állott, a mozgósítás teljében. Idővel talán majd elfelejtem ezeket az órákat, életemnek minden bizonytalansággal legfájdalmasabb óráit; remélem, tanultam belőlük valamit, de még nem tudom elszánni magam, hogy erről beszéljek.“

Szellemi konfekción tengődő politikai és világnézeti szekták tagjai erre valószínűleg azt mondanák: „Ime, egy széplélek apátiája“. Nekem — megvallom — a Green reagálása sokkal emberibbnek tűnik, mint különféle egyházakat szolgáló irástudóké, akiknek „szeptemberi naplójegyzeteit“ egy hónappal a vihar után, már minden könyvkereskedésben meg lehetett kapni.

Green a legpártosabb időkben az író utolsó jogához menekül: a nüanszhoz. Idegenkedik a választástól, hát még a csatlakozástól. Amikor Gide 1935-ben megjövendöli neki: Ön is kénytelen lesz választani“, —

Green így felel: „Választani kommunizmus és fasizmus között? És ha egyikhez sem vonzódok, mit tegyek?“ Néhány év múlva, amikor ugyanerre a tárgyra fordul köztük a szó, Gide már ezt mondja: „Igaza volt, hogy nem akart választani: Ön apolitikus. Maradjon is meg annak.“ (Journal II., 76. o.) A két ellentétes álláspont nemcsak Gide változását tükrözi, hanem egyúttal történeti fordulópontokat jelez (emelkedő és letűnő népfront). Mindez nem jelenti föltétlenül, hogy Greennek „igaza van“, mint Gide hiszi. Csak amelletz szól, hogy Green egyéni meggyőződésének utját követi. Az ideológiák harca idején beéri az ideákkal, s erőszak-elvek hódítása közepett felejtethetetlen lapokat szentel — a gótikának.

A Green „politikátlansága“ egyáltalán nem azonos a napi események iránti érzéktelenséggel s nem mindig jelentkezik a felületen „politikamentesség“ alakjában. Már láttuk, hogy egy hindu vallásbölcész evangéliuma — merész eszmetársítás utján — napipolitikai gyúanyaggaival való párhuzamra csábítja (az angol-olasz konfliktus). A szeptemberi események is mélyebben forgatják ki valójából, mint nem egy programszerűen politikus kartársát. A spanyol polgárháború is megrázza (bár némiképp úgy, mint egy *Le Jour*-olvasót.) „Nem tehetek róla, kénytelen vagyok örülni Margitira gondolni, Breughel Dulle Grietjára“ — jegyzi fel Naplójában a spanyolországi templomgyújtogatásokkal kapcsolatban. (Sajnos, egy szava sincs Guernicára vagy Durangóra...) A korbizonytalanságtól, napjaink feszült aggodalmaitól talán jobban szenved, mint akármelyik hivatásos politikus irótársa. „Az az érzésem, mintha a Föld bizonytalanul megindulna lábaink alatt, míg mi továbbra is azt hajtogatjuk: „Ide vagy amoda megyek. Ezt vagy amazt fogom csinálni.“

Am, ha így áll a dolog, ha Green sem nem „politikamentes“, sem nem érzéketlen az események iránt, — lehet-e vele kapcsolatban „politikátlanságot“ emlegetni?

Ugy vélem, lehet. Azt, hogy egy író „politikus“-e vagy „apolitikus“, nem az dönti el, közömbös-e vagy sem az aktualitással szemben — ha ugyan egyáltalán közömbös maradhat? —, hanem eldönti az, hogy milyen hangsúlyt, milyen *relieft*et kap a politikai elem az oeuvrejében. Ebből a szempontból például Gide az apolitikus írótipust képviselte még akkor is, amikor az *Humá* tárcaalakban közölte a *Vatikán pincéit*. S éppígy Green is politikátlán író, még akkor is, ha Naplójának némely jegyzete sérti, végig sérti az elfogult vagy pártos olvasót...

Dehogy vágyik ő „harcos“ babérokra! Amikor némelyek a haladás, a korfelelősség vagy más kategorikus imperativuszok nevében azt követelik az írástudótól, csapjon fel „millitáns“-nak, álljon be a sorba, vagy legalábbis: termeljen vezércikket, Green nagyszerűen beéri azzal, amit hivatásának tart — hogy „a lélek mérnöke“ legyen.

Az *Adrienne Mesurat*, a *Le Visionnaire*, az *Epaves* szerzője új lelki távlatokat nyitott s még a műveinek torz dinamizmusát hangsúlyozó irreális elemek keresztül is forradalmi mélylélektanilag összefüggésekre vetett világot. Napjaink francia írói közül ő a lélek 1. számú mérnöke, ezért tartom, politikátlansága ellenére, a legmaibbnak, legkorszerűbbnek.

3.

A napló-forma egyáltalán nem ürügy Greennek arra arra, hogy, pórrére vetkezzék. Kevesen írtóznak nálánál jobban az intimitás kétes légkö-

rétől s még kevesebben ügyelnek annyira, mint ő, hogy mindig egyenlő távolságban álljanak az olvasótól. Egyhelyütt például az atavizmussal foglalkozva, angol, ír, skót őseinek nyomát keresi saját lelki alkataiban, majd hirtelen elvágja az elemzést. Még alig mutatott meg önmagából valamit, máris úgy hiszi: túl messzire ment el a közlésben...

A Journal III. kötete, e fenntartások, ez olykor raffinálnak ható elzárkózás ellenére sok mindent megmutat Green lelki és erkölcsi anatómiájából. Ezeket a szeszélyes naplójegyzeteket, akár skandináv, tengerentúli, itáliai vagy belgiumi utiélményeket rögzítenek, akár négy-fal-közi tépeődéseket idéznek egy Champ-de-Marsra nyíló ablak mögül; akár londoni szalonban vagy párizsi étteremben lefolyt eszmecsereket szőnek tovább; akár ha tértől-időtől elvonatkozó aforisztikus alakot öltenek: egy-séges rendszerbe foglalja az író lelki fő élménye — az Ótestamentum. A legkorszerűbb, legmaibb francia regényíróról bizony kiderül, hogy nemcsak vallásos, hanem hozzá még bibliás ember, aki héberül tanul, hogy az eredeti szövegben olvashassa a könyvek könyvét, aki *traduttore tradit-tore* alapon lesújtó ítéletet mond Renan Jób-fordításáról s a Vulgátáról, s aki Naplójának ezt a kötetét is a következő szavakkal fejezi be: „A Szentírás nem tévedhet. Óh, ha metán az árnyék végigterül életemen, vajha mindig ez a lámpás vezérelné lépteim!”

Green bibliásságát nem a paradoxonhajhászás parancsolja. Nincs benne semmi ördögi vonás és semmi rigolya. Az ő szájából megrendítően gyermetegül hangzanak ilyenfajta vallomások: „Az a gondolat, hogy Isten metán nem létezik, még csak nem is horzsoljt soha”. (Journal III. 179. o.)

Am, emögött az ávemáriás fehér vallásosság mögött az ősi világfélelem rejtélyárkai áskálódnak. A kozmikus félelem egy pillanatig sem hagyja nyugodni. Hiába keresi rá az ellenmérget Sámuel vagy Jób könyvében, hiába menekül a budhizmushoz s hasztalan igyekszik megnyugtatni önmagát: „Ami egykor megfélemlített, ma már nem érint többé. Remegés nélkül készülök a halálra...” (38. o.) Valójában, ez utóbbi vallomás csak az önáltatás értelmében őszinte. Green nem tud s talán nem is akar megszabadulni a grandiózus félelemérzéstől, mely mint valami vak motor lendíti előre, mindig előbbre a lélek ki nem bányászott járataiba. Írói felfedezései, a fantasztiikumba való elkalandozásai, merész csápvetései mögött is ezt az iszonygépet érezzük zakatolni. Amikor a virginiai egyetem fehér oszloporán túl nyugtató réten Poe jelenvaló szellemét idézi, zizegő falevelek alatt a holdvilágban, amikor maga elé mormolja ottan: „*At midnight, in the month of June...*” — mintha a távolból egy hárfa ködös akkordjai csendülnének föl, a hárfáé, melynek zengését már-már elfedtük volt. A végtelen félelmét visszhangozza Green tájérvése, azt a félelmet, mely miután gáttalan eluralkodott a görög s a renaissance kulturán és dicsőséggel vegetált tovább a francia Nagy Században, — azután egyre inkább elpalástolódott, majd utoljára a múlt századelejei romanticizmusban bukkanván fel, a tudatalatti régiókba bomlott az utolsó századév pozitívista áradata elől. Green ezt a nagymultu viszonyt hozza újból felszínre életművében. S épp ezen a ponton ütközik neki a polgárságnak.

A rendszerigenlő polgárság ugyanis morális bástyákkal vélte ártalmatlanná tenni a csillagok alatt való örök emberi szorongást, ami utóbb mégis csak elhatalmasodott benne a rossz szociális lelkiismeret sulya alatt. A polgárellenesek viszont épp fordítva: szociális messianizmussal védekez-

rek a totális világfélelem alattomos rohamára ellen. Akik tehát, mint Green, ezt a félelemérzést tudatosítják, ezt a kulcsérzést („kulcsérzés“: mert hiszen minden kultúra a hozzá való viszonyában árulja el sajátos vonásait), azok menthetetlenül szembekerülnek a polgári világgal, de ugyanakkor könnyen magukra haragítják ennek a világnak szervezett ellenzékeit is. (Utóbbi azonban nem szükségszerű, hiszen Green tulajdonképp fegyvertársa az opponálóknak, polgárellelenségével.)

Jellemző e tekintetben, hogy mely jelenségcsoport ingerli Greent polgárellelenségének exterritorizálására. „Mintha minden kispolgár körül egy láthatatlan sorompó emelkednék, amely elválasztja őt az emberiségtől“ — írja Naplójában (II. 209 o.) A polgári világ zártságát, különállását, „disztinkcióját“ érzi embertelennek ez a nagypolgár. S a lélek 1. számú mérnöke, az ismeretlen dimenzióktól való viszolygás írója csak megvető szavakat talál a polgár remegésére. Mert mitől lúdbőrzik a polgár? Valamitől, amit már a római civis sem mert a nevének nevezni, hanem ezzel a találó körülírással jelölte: „új dolgok“. (Green egyhelyütt elmondja, hogy keresztanyja egyszer, a századvégi időkben ivóvízzel töltötte tele a fürdőkádját, ilyenmódon készült fel az aggódva várt, de soha be nem következett általános sztrájkra...)

4.

A polgári világ bástyái ellen Green szellemi, erkölcsi és lélektani oldalról veszi fel a harcot. Szellemi oldalról: kissé anarchikus tagadással; erkölcsi oldalról: a bibliával; végül lélektani oldalról: az ősi világfélelem tudatosításával. Szemléletéből azonban szinte teljesen hiányzik a történeti elem s így természetes, hogy aránylag jelentéktelen szerepet játszik nála az időélmény. (Nem véletlen, hogy naplója egy helyén Jesuító ítéletet mond Proust életművéről.) Ez az időnkivüliség Green pesszimizmusának legfontosabb tényezője. „Az ember szabad, — írja — de ugyanakkor egy szűk börtön foglyának érzi magát. S hogy szereti börtönét! Sorsnak, Vallásnak, Végzetnek, Hazának szólítja.“

Rosszul ismerik Greent, akik azt hiszik, hogy ennek a megállapításnak megadja a nyitját az „ember“ szó behelyettesítése a „polgár“-ral. Korántsem. Green ezt a tételét nemcsak a polgárra, hanem csakugyan az emberre vonatkoztatja. Az Ó-testamentum emberére éppugy, mint az eljövendő korok emberére. Green nem hisz a fejlődésben és így pillanatig sem titkolja történeti nihilizmusát, amely voltaképp egyik aspektusa a benne dolgozó kozmikus félelemnek. (Érdekes megfigyelni, hogy ez a történeti nihilizmus helyenként találkozik a történeti materializmussal. „Azt emlegetik — olvassuk például a Naplóban — hogy visszahullunk a középkorba; pedig dehogyis, néhány méterrel feljebb jutottunk a világegyetem nagy kútjában“. S ezért fölösleges hangsúlyozni, hogy Green történeti nihilizmusa nem jelent szükségképpen történeti vakságot. Példa erre az a remek és találó vázlat, amit az etruszk életről rajzol egy koppenhágai kiállítás kapcsán.)

5.

Az essay-író eztán okvetlenül kell, hogy foglalkoztassa a kérdés: miképp bontakozik ki ezen a szemléleti alapon Green felfogása az emberről mint lélektani egységről, mint regényírói nyersanyagról?

„Az egyéniségünket alkotó lények láncza szükségyszerűen halottak láncza” — írja Green egyáltalán nem rögtönzött modorban. Ebbe az egy mondatba sűrítve ime a lényege annak a páratlanul merész kísérletnek, amit az író az emberalakítási plasztika terén műveiben véghez vitt. (Ez a gondolat különben állandóan felbukkan a Naplóban. Néha a belőlünk táplálkozó „galandféreg-ember” alakjában, akit álom s ébrenlét között lehetünk meg. Másutt a bennünk hadakozó „jótucacnyi személyről” ír. — Szent Pál s az ő nyomában Mereszkovszkij, Wassermann és nálunk Babits csak *kettőről* tudtak.)

Greennek ebben a felfogásában az eredeti, sőt forradalmi vonás nem az egyéniség sokrétűségének, a lelki polifóniának a megállapítása, ami háborúutáni szagú s máig legföljebb a szürrealizmusban eluralkodó tézis. A meglepő, az új, a forradalmi Greennél ott kezdődik, amikor hadat üzen annak, hogy az író azonosítsa magát azokkal a személyekkel, akiket átért és levetett. Szerinte, az egyéniség folytonosságának ez az akarása lerombolja az író erkölcsi szabadságát és életigenlését. A lények, akik voltunk: már csak kísértetek s a multtal való szolidaritás — a halál vállalása. „A holnaphoz fellebbezek a tegnapi ellen, annak az embernek nevében szólok, aki egy nap leszek, nem, annak a nevében, aki vagyok”.

S itt elérkeztünk a regényíró Green emberábrázolási törekvésének s talán világfelfogásának másik kardinális pontjához: *lélektani időszámításához*. A jelenben élés nála nem multban-éléssel, hanem jövőben-levéssel azonos. „Vagyok”: ez Cervantestől Zoláig és „Anatole Franceig, sőt Proustig olyasfélét jelentett, hogy „voltam” — testi-lelki örökséggel, milieummal, a hordozott szellemi hagyományaimmal bizonyos multban gyökeredzem, itt van a hangsúly. A holnap is csak a tegnaptól különbözik. S erre előtöppan ez az elfranciásodott yankee Gide-tanítvány és kihirdeti: ezentul nálam a „vagyok” egyenlő „leszek”-kel. Ha szükség van rá, csákányütésekkel nekimegyek a hereditásnak, ír-skót-angol őseimnek, a lelkemben lerakódott multaknak, az állítólag pozitív igazságoknak, amik talán sem nem pozitívek, sem nem igazságok; és füttyölök az „i” fölé pontot tevőkre csakugy, mint az „i” fölé pontot nem tevőkre. Nevesetek ki a bibliáért, vallásos meg egyéb rigolyáimért: mégis csak én élek benn a holnapban, mert a tótágast álló világot nem mutatom egyensúly-helyzetben s mert a változás srappelljeitől széjjelrepszett lelket regényeimben összekötni hajlandó nem vagyok.

E sorok írója körülbelül ezt hallja ki a naplóíró Julien Greennek valomássalból, aki pedig nem akar sem új hegyi beszédet, sem regényírók használatára szerzett ars poetikát eldadogni. Sőt, semmitől sem irtózik jobban. Hacsak nem a tömegetől, melyben nem hisz. Mert Green az emberhez beszél, nem a tömeghez. Az emberhez, minden emberhez külön-külön, úgy véelve, hogy „minden ember önmagában az egész emberiség”.

6.

Azt hiszem, Green-arcképem hítségének rovására menne, ha teljességre törekedve felduzzasztanám olyan elemekkel, melyeknek lényege vitatható. A Taine-i sémát nem minden művésznél célravezető alkalmazni, s kételkedem abban, hogy Greent pusztán szociológiai módszerekkel meg lehet közelíteni. Akik majd „vie romancée”-t akarnak írni róla, azokra bizom, hogy illusztris tárgyam ír-skót-angol-amerikai családfáját kiku-

tassák és előkelő rentier-milieu-jében vájkáljanak.

Ami Green szellemi arcélét, karaktere alapvonásait adja, az e milieu *túl* kezdődik. Ő az az ember, aki londoni vagy palermói vendéglők dúsan terített asztalánál is Jób könyvéből táplálkozik és champ-de-marsi lakosztályán az antik tragédia magaslatán él — járadékaiból. A dolgozó emberiséggel (kapcsolatban mondhatnám „gulliveri“ élményei vannak. Olykor felrzza a tömegnyomor, ha véletlenül találkozik vele: de nem jobban s nem is nagyon másképp, mint egy Greco-kép vagy egy Poe-vers. A szociális valóság kövei közt idegenül matat, idegenül, de nem bekötött szemmel. S nagypolgári életformái lehetővé tették, hogy teljesen Prometheus legyen. Így hát, ha lezuhan, magasról fog lezuhanni, míg mi idelelenn otromba kavicsok közt botorkálva legföllebb a hasravágódást kockáztatjuk.

Mégis: tévedés azt hinni, hogy természetes idegenségünk miatt semmi közünk egymáshoz. Ő is, mi is a sötét őserdőt irtjuk, hogy az új humánun: utját egyengessük. Másoknál ez az új humánun szociális sugárkét vet, nála morális hangsúlyt kap, amikor kimondja: „Minden ember örmagában az egész emberiség“. Bármennyire furcsán hangzik: ők, a Greenek és mi, az alantjárók egymást többé le sem tagadhatjuk. Együtt tesszük e századot. Ha el kell pusztulnunk, együtt pusztulunk s addig is együtt pepecselünk a kor arcán. (Mosonyi Ferenc)

EGY ELFELEDETT MAGYAR IRÓ: JUSTH ZSIGMOND

Sentir le plus possible et analyser le plus possible! A századvég esztétikai-irodalmi eszményét jelenti e barrési mondat. Reagálni a legellentétebb érzésekre és azonnal elemezni kezdeni valamennyit. Élvezni, de számontartani a hangulatokat, öntudattal mérni az önfeledtség pillanatait. A lélek és az ész, az ösztönök és a tudat, a ziláltság és a fegyelem harmóniája! Harmónia, amely csak meghasonláshoz, örök hontalansághoz és terméketlen kettősséghez vezethet.

Justh Zsigmond a magyar irodalomban talán a legtökéletesebb megtestesítője ennek az eszménynek. A sápadtarcú, szakállas, tüdőbeteg, a láztól állandóan csilllogó szemű fiatalember már külsejével is a századvég intellektuel-író típusát reprezentálja. Hallkszavú és mégis szuggesztív, enervált és mégis mindenkit lenyűgöző. Minden után érdeklődik és aránylag sokat tud is, főleg kuriózumokat és intimitásokat. Életének külsőségeiben is ragaszkodik ahhoz a kozmopolita, távolságokat és földrajzi határokat nem ismerő nagyvilághoz, amely egyformán biztosítja az értelem könnyű szomorúságának elviselését a szenttornyai kurián és Párizsban, a Faubourg St. Germain-negyedben. Dolgozószobája akár egy maharadzsaé vagy egy spleenes angolé, aki élete nagyrészét a Birodalom egy távoli pontján töltötte, s aztán élete alkonyán, a fiatal évek emlékeinek élesztgetésével akarja lassan hűlő vérért melengetni. Drága keleti szőnyegekkel való nehéz függöny csüng e dolgozószoba ajtaján, a fal mellett széles kezelet, a háttérben indus szentély trónussal, s a trónus körül apróbb-nagyobb bálványok, fétisek. Egy régi nemesi udvarház legelrejtettebb zugában rendezték be e helységet, az udvarház az országotra néz, mögötte hatalmas, parknak is beillő kert, s a kert közepén Jászai Mari szobra.

Ime, a dekoráció teljes... Justh életének minden mozzanatát úgy rendezte, mintha az a *mű* egy darabja volna. Hallálszánt szomorúsággal él-